

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЩОЇ ШКОЛИ УРСР ЧАСІВ «СТАБІЛІЗАЦІЇ»

Висвітлено особливості ідеологічного супроводу розвитку організаційної та навчальної діяльності української вищої школи у другій половині 60-х – 70-і рр. ХХ ст. Проаналізовано вплив партійно-державницького керівництва на функціонування вищих навчальних закладів.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, навчальний процес, ідеологія, «стабілізація», суспільні науки, студенти, виховні задачі.

Історія української вищої школи минулого століття містить в собі багатий досвід і значну цінність, попри її радянську ідеологічну складову.

Спрямування сучасної української освіти на досягнення нею світового рівня, оновлення її змісту, форм і методів навчання, організаційних засад побудови та діяльності, примноження інтелектуального потенціалу України, збільшення внеску в розвиток економіки, науки, освіти, культури країни й добробуту народу можливо лише за умов всебічного аналізу минулого. Освітня сфера в Україні за радянських часів не просто відчувала на собі ідеологічний тиск партійно-державницької влади – він був її невід’ємною частиною, органічною складовою функціонування навчальних закладів. Саме тому розгляд питань освітняського досвіду є досить актуальною темою інтересів і посадових осіб, і науковців. Серед дослідників означеної проблеми: Алексеєв Ю., Даниленко В., Жабенко О., Кремень В., Куцаєва Т., Литвин В., Майборода С., Табачник Д. та ін. Яскравий науковий доробок, напрацьований вітчизняними істориками від поч. 1990-х рр. і до нашого часу, відкрив можливості об’єктивного і ґрунтовного наукового пошуку у царині історичної науки взагалі і ввів у науковий обіг цінний фактичний і аналітичний матеріал, що дає підґрунтя для заповнення “білих плям” у дослідженні вищої освіти. Проте вивчення та аналіз здобутків і втрат радянської вищої школи саме через її ідеологічну складову не

висвітлювався детально. Надолуження цієї прогалини вважаємо метою даної статті.

У період соціально-економічних та політичних трансформацій СРСР протягом 60-70-х рр. минулого століття реформаційні процеси в системі вищої освіти України активізувалися. Масштаби заходів у напрямку підтримки і розповсюдження ідеології радянського характеру були значними. Необхідність функціонування розгалуженої системи ідеологічного спрямування у суспільстві призвела до появи багатокількісного штату так званих «звільнених секретарів» на місцях. Підтримував цей прошарок виданий ще у 1956 р. інструктивний лист № 3407 Міністерства вищої освіти СРСР, який доводив до відома керівників розпорядження Ради Міністрів СРСР про зараховування трудового стажу за спеціальністю звільненим партійним і комсомольським працівникам під час перебування останніх на роботі в партійних і комсомольських органах[1].

Проте неможливо залишити поза аналізу і той факт, що існуюча у попередній період «відлиги» критика сталінізму зберігала недоторканою ідеологічну роль суспільних наук, яку влада відводила останнім. Нове політичне керівництво здійснювало подальше реформування системи освіти, спираючись на тезу «стабілізації». Партійно-державницький диктат наголошував на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей [2]. Через навчальні та організаційні заходи, залучення до участі у

науковій роботі студентства, контроль поточної діяльності кафедр суспільних наук, корегування змісту історичного знання формувався світогляд молоді.

Виданий за фактичною участю І.Сталіна ще на кінець 30-х рр. «Короткий курс історії ВКП(б)» за своїми функціями і задачами далеко виходив за межі значущості навчальної літератури, оскільки супроводжувався Постановою ЦК ВКП(б) 1938р. про необхідність поширення партійної пропаганди щодо його змісту. Неодноразово ця думка втілювалася в життя і спрямовувала діяльність історичної науки і освітянського кола у подальші роки у визначеному контексті. Так, у листі секретаря ЦК КПУ А. Скаби та науковця Ю. Кондуфора до ЦК КПРС і до Першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста на 67 сторінках викладено зауваження, що узагальнюють недоліки методичного і структурного порядку проекту програми з курсу історії КПРС. Водночас підкреслено відсутність «політичних помилок» і одночасне «відображення досягнень марксистсько-ленінської науки, її подальший творчий розвиток» у документах Компартії і Радянського уряду[3].

Досліджуваний період характеризують контроль поточної діяльності вищих навчальних закладів, роботи кафедр суспільних наук, суворий нагляд і координація дій з боку органів керівництва освітою. Як приклад, протокол № 9 засідання колегії МВССО УРСР від 21.06.1965 р., який містить розгляд доповідної записки відділу викладання суспільних наук про наслідки перевірки роботи кафедри марксизму-ленізму Жданівського металургійного інституту. Серед недоліків, визначених колегією, – зверхнє розкриття в лекціях і на семінарських заняттях основних питань марксистсько-ленінської теорії, відсутність критики буржуазних ревізійських теорій, слабкий зв'язок із сучасністю і практикою комуністичного будівництва. Вказано на слабкість методичної роботи, яка «по суті, зведена до формального затвердження тез лекцій і планів семінарських занять, а на кафедрі не узагальнений досвід кращих викладачів»[4]. Ідеологічне керівництво роботою кафедр суспільних наук покладалося на ректора, за яке, підкреслювалося досить часто в офіційних документах, саме він повинен був нести персональну відповідальність.

Державне керівництво всебічними заходами намагалося охопити викладацькі кадри і молодь. Заступник міністра В.Маланчук зазначав що Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР з метою підвищення ідейно-політичного та методичного рівня викладання суспільних наук у вузах і поліпшення наукової та виховної роботи кафедр суспільних наук були підготовлені та проведені: у 1967-1968 рр. низка рад та семінарів, у вересні 1967 р. у Києві та Одесі – двохтижневий семінар вузівських викладачів наукового комунізму, у січні 1968 р. – у Києві, Харкові та Львові – семінар викладачів історії КПРС[5]. У 1967 р. МВССО УРСР провело п'ять республіканських наукових конференцій з критики імперіалістичної ідеології і буржуазного націоналізму у Києві (двічі), Харкові, Ужгороді, Чернівцях. Підтвердження уваги до ідеологічної роботи у вузах республіки є прийняття низки документів, серед яких: «Про додаткові заходи з підготовки і проведення святкування п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про підсумки виконання зобов'язань, прийнятих вузами на честь п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про святкування п'ятдесятої річниці встановлення Радянської влади в УРСР», «Про підготовку заходів щодо п'ятдесятиріччя КПУ», а також «Про заходи до святкування 100-річчя В.І.Леніна» та ін. За відповідною постановою Колегії МВССО разом з ЦК ЛКСМУ передбачалося проведення конкурсу студентських робіт з історії ВЛКСМ, суспільних наук та міжнародного комуністичного руху[6].

Водночас ідеологічна заангажованість суспільних наук у вищій школі набула більш сталого характеру. Звіти про роботу кафедр суспільних наук повинні були надавати всі вузи як інформацію про стан виконання постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві»[7]. Працівники Міністерства поряд з викладачами кафедр суспільних наук у травні 1968 р. брали участь у перевірці стану ідейно-виховної роботи серед студентської молоді.

Наукова робота вищих навчальних закладів також тісно пов'язувалася з партійно-

ідеологічним контекстом. Із довідки про стан науково-дослідницької роботи викладачів суспільних наук вузів УРСР в галузі критики антимарксистських теорій та українського буржуазного націоналізму, датованої 21.08.1968 р. за підписом міністра освіти Ю.Даденкова, дізнаємося, що в той час над дисертацією безпосередньо з тематики критики антимарксистських теорій у вузах працюють 20 науковців (з них 6 готують докторські, інші – кандидатські дисертації). Назви і зміст наукових досліджень виявляють ідеологічну заангажованість дисертаційних праць: «Критика сучасних антимарксистських концепцій з питань соціалістичної економіки» (Васильєва Р.Х., Київський ун-т), «Критика сучасних американських аграрних теорій» (Левит О.З., Донецький медичний ін-т), «Банкрутство західнонімецької політичної соціології» (Задирако П.С., Одеський ін-т народного господарства), «Спотворення закономірностей комуністичного способу виробництва в буржуазній теорії «індустріального суспільства» (Сікора В.Д., Київський університет), «Критика буржуазних концепцій війни і миру» (Слободенко А.М., Київський державний художній інститут), «Боротьба проти ревізйонізму і догматизму в Компартії США» (Нікітін В.Н., Харківський сільськогосподарчий ін-т) і таке інше. Серед помітних монографій, що вийшли того часу у видавництві МВССО УРСР і в яких питанням критики антикомунізму, українського буржуазного націоналізму відведено значне місце, – колективні роботи «Торжество исторической справедливости» (за ред. проф. Олексюка М.М.), «Велика Жовтнева соціалістична революція і розвиток світової системи соціалізму» (за ред. проф. Климка М.Г.), «Великий Жовтень і криза світового соціалістичного господарства» (за ред. проф. Браславського Й.М.). До речі, недоліком у роботі редакційних колегій збірок міжвідомчих наук визнавалася «безсистемна, нецілеспрямована, несистематична критика ворожої ідеології». Позитивне ж виключення, як зазначалося в документі, складала редколегія збірника «Питання політичної економії» (головний редактор проф. Кухаренко Л.І.) [8]. Отже, зауважити про ідеологічну забарвленість наукових праць – майже не сказати нічого. Така тенденція визначала основи змісту і методики викладання гуманітарних наук.

У 1979 р. ЦК КПУ звітувало у ЦК КПРС про підготовку 10 праць з проблем суспільних наук у світлі рішень 25 з'їзду ЦК КПРС [9]. А ще на 1973 р. було створено такий доробок з історії УРСР (за ХХ ст.), що набагато перевищив написане з історії України за попередні століття [10].

Ще один напрямок – науково-дослідна робота студентської молоді в галузі критики буржуазної ідеології. Наприклад, підсумки республіканського туру Всесоюзного конкурсу студентських наукових робіт з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху свідчать наступне: у республіканському турі 1967-1968 навчального року взяли участь 34 студентських роботи, тоді як в наступному році – вже 83, з них 10 – з історії КПРС та ВЛКСМ, 14 – з філософії, 19 – з наукового комунізму, 40 – з політичної економії. Красномовними є теми студентських праць: «До питання про реакційну суть українського буржуазного націоналізму», «Критика буржуазної фальсифікації економічної реформи в СРСР», «Реакційна суть буржуазної теорії технократизму та деідеологізації інженерно-технічних спеціалістів». Широко застосовувалися і міжвузівські конференції. За досить короткий час видано 35 праць з питань боротьби з ворожою ідеологією, серед них: «В.І.Ленін і критика буржуазної ідеології» (колектив авторів за ред. проф. Щербини М.Я.), «Проти буржуазної фальсифікації історії Компартії України» (проф. Бунько М.О.). Проте, як зазначалося в документах міністерства, науково-дослідна робота в галузі критики «ще не в повній мірі відповідає зростаючим вимогам ідеологічної боротьби на сучасному етапі» [11].

Не можна було нехтувати історичним минулим республіки, проте його можна було корегувати. Українська РСР першою із національних республік СРСР у повоєнні часи завершила підготовку і видання українською мовою 17-томної Української радянської енциклопедії. Протягом восьми років, з 1958 р. до 1965 р., здійснювалася масштабна і водночас копітка робота з підготовки енциклопедичного видання. Зауваження з приводу тих аспектів, що знижували «ідеологічний і науковий» рівень видання, були сформульовані на засіданні Президії ЦК КПУ у грудні 1959 р. Так, за рекомендацією ЦК КПУ, головний

редакції Української радянської енциклопедії передбачалося вміщувати у виданні лише біографічні довідки про найбільш видатних радянських та партійних діячів, воєначальників, представників культурної сфери, діяльність яких була безпосередньо пов'язана з історією УРСР [12]. Саме Президією КПУ було визначено низку персоналій, біографічні довідки яких викликали політичну довіру. Водночас обов'язковим вважалося запобігти небажаній популяризації діяльності українських «контрреволюціонерів», уникнути розповсюдження даних про ідеологів і керівників ворожих радянській владі організацій, діячів науки та культури, які відкрито відстоювали «буржуазно-націоналістичні позиції». Коментарі про них передбачалися статтями «Український буржуазний націоналізм», «Директорія», «Центральна Рада», «Петлюрівщина», «ЗУНР», «Унія» та ін. Певні виключення торкалися тих особистостей української історії, хто мав значних внесок до всесвітньої культури. Разом з цим, вичерпана або навіть додаткова інформація про українські націоналістичні організації не повинна була задовольняти зацікавлених, тому взагалі не була запланована. Українська радянська енциклопедія обмежувалася з цього приводу лише оглядовими статтями. Саме такий партійно-державницький підхід надовго закарбував у свідомості населення негативні оцінки і ставлення як до певних історичних подій, так і до окремих особистостей.

Проте до цього треба обов'язково зауважити, що вперше у практиці енциклопедичних видань одночасно двома мовами – російською та українською – протягом 1977-1982 рр. вийшла Українська радянська енциклопедія другої редакції. Науково-редакційну підготовку Політбюро ЦК Компартії України поклало на головну редакцію видавничого об'єднання «Вища школа».

У травні 1962 р. Президія ЦК КПУ прийняла постанову про підготовку і друк «Історії міст і селищ Української РСР», і вже протягом 1966 - 1974 рр. були видані українською мовою 26 томів. Це виявилось першою оригінальною в історії радянської історіографії працею, яка вийшла за межі звичайного краєзнавства, започаткувавши новий напрямок у практиці радянської і світової науки. Видання стало результатом

праці величезного авторського колективу – майже 100 тис. осіб, головою редакційної колегії був видатний вчений, доктор історичних наук П. Тронько. До роботи були залучені історики і краєзнавці, ветерани війни і труда, наукові заклади, перш за все, кафедри суспільних наук. Проте суттєвим недоліком вказаного видання необхідно визнати домінування радянського періоду у висвітленні різних хронологічних етапів, що значно збіднило загальний зміст цієї наукової праці. Але, мабуть, саме так на той час розцінювали і актуальність, і наукову цінність науковці. Інформуючи Л. Брежнєва, М. Підгорного, О. Косигіна про завершення видання 26-томного видання, керівник КПУ В.Щербицький акцентував увагу на «суспільних зусиллях під керівництвом партійних організацій» [13]. Це була необхідна офіційна формула стосунків наукової інтелігенції та держави.

Багаточисельні конкретні приклади характеризують загальну тенденцію обмеженого розкриття української історії, її фрагментарного вибіркового висвітлення. Ілюструє таку тенденцію, наприклад, і протокол засідання експертної комісії з видання підручників про видачу грифа навчального посібника на рукопис книги проф. Забігайла К.В. «Зовнішньо-політична діяльність УРСР. Документи і коментарі: 1945-1970-і рр.». Посилаючись на те, що за своїм змістом вона є хрестоматією документів з коментарями автора, до того ж не систематизованими за конкретними проблемами, а наведеними лише у хронологічному порядку, комісією було рекомендовано використання вказаної праці обмеженим характером. Оскільки значна частка наведених у рукописі документів була лише проектами, поданими в ООН та інші міжнародні організації, колегія дійшла наступного рішення: рукопис може бути виданий лише у вигляді довідника, яким студенти могли б користуватися під час вивчення відповідних спецкурсів. Голова наукового сектору проф. П.О.Недбайло запропонував також змінити назву – «Радянська Україна на міжнародній арені: документи і матеріали» [14]. Такий крок, як і затверджена назва, були цілком природними з огляду на вибірковий характер висвітлення владою політичного минулого України.

Специфічне мислення радянського керівництва наклало свій відбиток на науковий пошук у царині гуманітарних наук, що відображав рівень і можливості свободи свідомості суспільства при забезпеченні потреб його інтелектуального і духовного розвитку. Це мало свій прояв і у можливостях вести наукову роботу вченим вузів. Попри попередню “відлигу”, гуманітарні науки та професійна робота науковців вузів залишились жорстко підпорядкованими ідеології. Такі вузівські дисципліни, як історія КПРС, політична економія соціалізму, марксистсько-ленінська філософія, етика, естетика та логіка, серед усіх гуманітарних наук, піднесли на окремий найвищий рівень.

Попри вагоме партійно-державницьке втручання, значна частина наукової роботи проводилась на високому професійному рівні, ґрунтовно, з набуттям серйозних результатів. Як приклад, діяльність Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, де кафедрою історії СРСР історичного факультету 1965 р. було видано колективну монографію “Історія міста-героя Києва”, яка відкрила 26-й том “Історії міст і сіл УРСР”. Науковці вузу, як і інших наукових центрів, уклали матеріали і для “Української радянської енциклопедії” (том 17-й, 1965 р.) [15]. Досить складно було уникнути безпосереднього висвітлення “досвіду радянського будівництва в Україні”, особливо щодо праць істориків, яке висвітлювало події і тенденції ХХ-го століття, де використовувався ідеологічний шаблон про класову боротьбу та неминучі трансформації усіх форм державності і економіки у комунізм [16; 86].

Аналіз використаних матеріалів і наведених фактів дозволив автору дійти наступних висновків.

Протягом тривалого часу освітня радянська політика в Україні формувалася постановами і рішеннями партійних з'їздів, пленумів і конференцій, у яких питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль.

Будь-яка ідеологія намагається аргументувати та зміцнити той соціальний і політичний порядок, який вона намагається захистити засобами апеляції до природних законів. Ідеологія стає фактором формування людини, а створені нею міфи, особливо за допомогою системи освіти і засобів масової інформації, здатні збудувати людину за визначеною формулою. Вища школа на певний час стала найсуттєвішою сходинкою «ідеологічної майстерні» радянського режиму.

«Стабілізація» з другої половини 60-х рр. викликала посилення дрібної опіки над підпорядкованими установами, збільшену бюрократизацію органів державного управління освітою, посилену ідеологічну заангажованість суспільних наук. Синтез організаторської та ідеологічної роботи став провідним напрямком діяльності вишів. Цю тенденцію засвідчують архівні матеріали вказаного періоду.

Історія радянської вищої школи містить в собі багатий досвід і значну цінність. Проте механізм застосування ідеологічної складової позбавляв суспільство можливості дійти історичної правди, стверджуючи стійкий історичний астигматизм декількох поколінь українців. Обмежений характер висвітлення владою політичного минулого України закарбував у свідомості населення через освітню систему певні ідеологічні стереотипи і міфи, позбавитися яких вузівська молодь фактично на той час не мала засобів через відсутність свободи слова і формальну демократичність соціальних інституцій.

Подальше вивчення досвіду розвитку української вищої освіти у другій половині ХХ ст. через порівняльний аналіз із сьогоденням важливе як для розуміння наслідків попередніх трансформацій, так і для результативного пошуку нових шляхів еволюції вищої школи в умовах розбудови незалежної держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 128.
2. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6140– Арк. 67.
3. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 128.
4. Там само.
5. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр. 2300. – Арк. 1-2.

6. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2300. – Арк. 4.
7. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2300. – Арк. 131-132.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр.19. – Арк. 40-45.
9. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1886. – Арк. 50.
10. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ред. П.М. Калиниченко. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 3.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр.19.– Арк.145.
12. Молчанов А.И. Россия, Украина и Белоруссия от Н.Хрущева до «Беловежской пуши», Том 3. – Белгород: Издательский дом «В. Шаповалов», 2003г. – 528с.
13. Там само. – С.268.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр.6140.– Арк.67.
15. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 278. – Арк. 38.
16. Куцаєва Тамара Олександрівна. Розвиток вищої освіти в УРСР (1965-1985 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — 208 арк.

N.M. SAPHONOVA

ORGANIZATIONAL AND IDEOLOGICAL FOUNDATION OF HIGHER SCHOOL OF THE UKRAINIAN SOVIET REPUBLIC IN THE PERIOD OF STABILIZATION.

The analysis of organization and ideological directions and influence of the system of higher education in the stabilization period. The author reveals the ideological role the social sciences of the system of Higher Education in Soviet Ukraine during 60-70 years of the 20th century.

Key words: *higher educational institutions, educational process, ideology, social sciences, students, educate tasks.*

Н.М. САФОНОВА

ОРГАНИЗАЦИОННО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В УССР ПЕРИОДА «СТАБИЛИЗАЦИИ».

Рассмотрены особенности идеологического сопровождения развития организационной и учебной деятельности украинской высшей школы во второй половине 60-х – 70-е гг. XX ст. Проанализировано влияние партийно-государственного руководства на функционирование высших учебных заведений.

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, учебный процесс, идеология, «стабилизация», общественные науки, студенты, воспитательные задачи.*